

ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТАЛІНА ДАНИЛЬЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ ПОРЯТКУ ЄВРЕЇВ РІВНЕНСЬКОГО РЕГІОНУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА РОБОТАХ У НІМЕЧЧИНІ ТА В СТАТУСІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Німецька окупація скорегувала історичну долю всіх народів, що проживали на теренах України. Втім, якщо іншим націям німецькі окупанти надавали статус лише трудових ресурсів, обов'язкових для експлуатації на користь Третього райху, то євреїв розглядали винятково в ракурсі установки на «остаточне розв'язання єврейського питання», під сухим формулюванням якої крилися масові вбивства.

За екстремальних умов виживання, позначених пріоритетністю питань порятунку та відтермінування смерті, на індивідуальному рівні простежуємо поодинокі спроби євреїв урятуватися на роботах у Німеччині або в німецькому військовому полоні.

На основі аналізу стану наукового розроблення вищезначеної проблеми встановлено, що в сучасній історіографії питання виїзду євреїв з України на роботу до Німеччини як одного зі способів виживання в період Другої світової війни та можливостей порятунку військовополонених-євреїв не були предметами спеціальних наукових досліджень (ні комплексних, ні в розрізі вивчення будь-якого регіону України). Поодинокі тематичні відомості знаходимо у працях, присвячених Голокосту, примусовому виве-

© В. Данильчук, 2014

зенню населення на роботу до Третього райху або ж військовому полону¹.

З огляду на це, основним підґрунтям цієї наукової розвідки стали документи Державного архіву Рівненської області, зокрема, матеріали фільтраційних справ, заведених на мешканців Рівненщини, вивезених під час окупації на роботу до Німеччини, а також справ, відкритих щодо військовополонених, яких використовували в Райху як примусову робочу силу.

Фільтраційні справи складаються із документів радянських установ (реєстраційні листи, анкети, автобіографії, індивідуальні документи особи, матеріали допитів репатріантів і свідків щодо діяльності громадян під час їхнього перебування поза межами України, опитувальні аркуші, характеристики, складені після повернення на Батьківщину, відомче і міжвідомче листування), німецьких документів і матеріалів (трудові картки, трудові книжки), документів союзницьких військ (реєстраційні картки, посвідчення), фотокарток тощо².

¹ Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009. – 768 с.; Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 282 с.; Пастушенко Т. В. «Вїзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011. – 164 с.; Данильчук В. Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині. – Рівне, 2013. – 282 с.; Альтман І. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида // Еврейский опір в Україні в період Голокосту. – Дніпропетровськ: Ткума, 2004. – С. 9–46; Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. С. Ситай. – Рівне, 2013. – 160 с.; Гончаренко О. М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 1 (490). – С. 128–141; Кисла Ю. Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – № 1. – С. 9–33; Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014. – 20 с.; Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією. – К., 2011. – 458 с.; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – 368 с.; Обреченные погибнуть. Судьба советских военнопленных-евреев во Второй мировой войне: Воспоминания и документы / Сост.: А. Шнеер, П. Полян. – М., 2010. – 740 с.; Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. – München, 2001. – 442 p.

² Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-2771 (Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області), оп. 1, спр. 500, 12 арк.;

Попри раціональність опрацювання фільтраційних справ як вагомого джерела відомостей про конкретних людей, зокрема, про їхній вік, стать, рівень освіти, наявність спеціальності, національність, період перебування за кордоном і повернення на батьківщину, тобто джерела із високим рівнем автентичності, достовірності³ та інформативності, в багатьох аспектах постає його достатньо очевидна суб'єктивність, зважаючи на походження фільтраційних справ, свідоме/несвідоме замовчування під час їхнього укладання, пропуски фактів, подій, певні перебільшення та можливий спектр неточностей.

Цінну інформацію для дослідження зазначених способів порятунку єврейського населення містять опубліковані англomовні мемуари Сема Генірберга – єврея, який, щоби врятуватися, виїхав на роботу до Німеччини з м. Дубно на Рівненщині⁴.

Обмеженість джерельної бази унеможливило аналіз різних аспектів заявленої проблеми, тому у пропонуваній розвідці розглянемо лише окремі з них, як-от: моделі поведінки євреїв на межі життя і смерті, фактори впливу на їхнє виживання в умовах ворожого середовища. Втім, для увиразнення глобальності проблеми, а відтак її наукового осмислення зупинимось на висвітленні таких моментів, як численність єврейської громади Рівненщини напередодні німецької окупації і масштабність втрат серед єврейства регіону.

У період німецької окупації Рівненщина належала до Генерального округу Волинь-Поділля, а місто Рівне було центром Райхскомісаріату Україна. Напередодні війни євреї склали велику частку населення Рівненщини. Зокрема, на середину 1941 р. на території Рівненської області проживало не менше як 110 тисяч, а в Рівному – до 25 тисяч євреїв⁵, які становили більшість населення міста. На 1 листопада 1941 р., за відомостями міської управи, в єврейській громаді м. Рівного – найбільшій за чисельністю – налічува-

---

спр. 5128, 8 арк.; спр. 7940, 4 арк.; спр. 7880, 3 арк.; спр. 7980, 7 арк.; спр. 9210, 5 арк.; спр. 9712, 15 арк.; спр. 12244, 16 арк.; спр. 12290, 8 арк.; спр. 12394, 9 арк.; спр. 12796, 6 арк.; ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2036, 186 арк.

³ Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів // *Архіви України*. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.

⁴ *Genirberg S. Among the Enemy: Hiding in Plain Sight in Nazi Germany*. – Robertson Publishing, 2012. – 324 p.

⁵ *Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас*. – К., 2000. – С. 145–146.

лося 20 300 осіб (5435 – дорослі чоловіки, 9400 – жінки; 2011 – діти до 7 років; 3454 – діти 7–16 років) із 37 455 населення міста⁶, тобто більше ніж 54%.

Євреїв, які жили на Рівненщині, винищили впродовж 1941–1943 рр. шляхом застосування масових екзекуцій, розстрілів, індивідуальних убивств. Перші розстріли євреїв у цьому регіоні відбулися влітку 1941 р.⁷ Серед наймасштабніших – розстріл приблизно 17 500 євреїв Рівного в урочищі Сосонки 7–9 листопада 1941 р. На думку дослідників, цю акцію варто потрактувати як своєрідну підготовку до приїзду Е. Коха (очільника Райхскомісаріату Україна) до своєї резиденції, зважаючи на висунуту ним умову візиту – знищення єврейського населення міста⁸. Тотальне «очищення» території Рівненщини від єврейського населення було завершено восени 1942 р.

За підрахунками О. Круглова, з другої половини 1941 р. до кінця 1943 р. окупаційна влада знищила на території Рівненщини близько 95 тисяч євреїв, майже 24 тисячі з яких позбавили життя до кінця 1941 р. і 70 тисяч – упродовж 1942 р. Станом на 1943 р. із нещодавно численної єврейської громади регіону вціліли лише ті, хто свого часу зумів утекти, хоч таких людей виявляли й убивали⁹.

Варто зауважити, що зайнятість (наявність відповідної посвідки), працездатність представників цієї етнічної групи, затребуваний фах деяких осіб, а також потреба в робочій силі на окупованих територіях і на теренах Райху, не убезпечували від знищення й лише в окремих випадках могли відтермінувати загибель.

Знищення євреїв проводили паралельно з вивезенням населення окупованих регіонів України з метою його залучення до праці в різних сферах економіки та сільського господарства Німеччини, що було продиктовано дефіцитом робочої сили в Райху. Задля реалізації планів постачання людських ресурсів німецьке керівництво

⁶ ДАРО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 355, арк. 10.

⁷ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста... – С. 145–150; Холокост на территории СССР: энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – 2-е изд. – М., 2011. – С. 283.

⁸ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 223; Круглов А. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*. – 2012. – № 1. – С. 104–105.

⁹ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста... – К., 2000. – С. 146, 149; Холокост на территории СССР... – С. 283.

використовувало комплекс різноманітних методів: від агітаційно-пропагандистських до силових (останні в регіоні домінували).

Вивезення населення з території Рівненської області на роботу до Третього райху тривало з кінця літа – початку осені 1941 р. до березня 1944 р. За цей час німцям удалося вивезти не менше як 28 783 особи, з яких 54% – в 1942 р. У період розпаду примусового вивезення, що припав на квітень – червень 1942 р., траплялися випадки добровільного виїзду, основними причинами якого були незадовільний соціально-економічний стан жителів краю, сподівання на його покращення в такий спосіб, а також страх різного роду переслідувань тощо. У 1943 р., коли було вивезено 21% примусових робітників, найбільшу активність цього процесу спостережено у квітні – травні, після цього – певний спад його інтенсивності, а наприкінці року – повторну активізацію. Впродовж січня – березня 1944 р. вивезення мешканців Рівненщини німці реалізовували у формі евакуації: у такий спосіб до Райху потрапили до 8% від загальної кількості вивезених з краю осіб.

Більшість із вивезених були сільськими жителями¹⁰. Гендерний склад остарбайтерів з Рівненщини був такий: 65% – чоловіки, 35% – жінки. Найбільшою була група остарбайтерів 1921–1925 рр. народження (вік яких на момент вивезення – від 16 до 23 років) – 45,1%. 16,3% – особи 1916–1920 рр. народження, 15% – молодь 1926–1930 рр. народження, 13,5% – 1911–1915 рр., решта – або молодші 10–12, або старші 35–40 років. У Німеччині серед вивезених приблизно однакова кількість працювала в сільському господарстві (37%) і промисловому секторі (36,9%), інших використовували як робочу силу у закладах охорони здоров'я, при таборах, у якості домашніх робітниць, двірників тощо¹¹.

До сьогодні видавалася очевидною незалежність процесів знищення євреїв і вивезення населення з території Рівненщини на примусові роботи до Райху, а відтак і неможливість знайти точки дотику між цими явищами. Однак під час аналізу матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області на предмет визначення національної належності остарбайтерів встановлено, що 94,2% (із загальної кількості вивезених з регіону – 28 783 осіб) були українцями, 2,9% – поляками, 1,1% – росіянами,

---

¹⁰ Данильчук В. Р. Рейхскомісаріат – Рейхові... – С. 69.

¹¹ Там само. – С. 67–68, 86.

а решта (1,8%) – чехами, білорусами і євреями¹². Наявність євреїв серед вивезених осіб, на нашу думку, дає змогу припустити, що останні обирали шлях примусових робіт як спосіб порятунку.

Такий вибір (зумовлений прагненням реалізувати хоч мінімальний, але шанс на збереження життя) був дуже ризикованим, а тому зважувалися на нього одиниці, а рятувалися у такий спосіб іще менше. Попри це, випадки використання євреями на Рівненщині можливості виїзду на примусові роботи до Німеччини як спосіб порятунку все ж є. Очевидно, це були виняткові ситуації, які пояснюються відчаєм жертви, готової на будь-який крок задля порятунку. Воля до життя змушувала наважуватися на ризиковані вчинки, притлумлювала відчуття приреченості та інколи допомагала знаходити порятунок у, здавалося б, безвихідних обставинах.

Трагедією євреїв у тогочасній системі координат була передусім приреченість на самотність й ізоляцію, помножена на відчуття безнадійності та неминучості смерті. У такому контексті надзвичайно показовою і водночас зворушливою є історія порятунку дубенчанина Сема – у той час Саші – Генірберга (1924 р.н.), який, підкоряючись слізному наполяганню матері, в жовтні 1942 р. втік із гетто м. Дубно (майже перед його ліквідацією, під час якої загинули 3 тисячі євреїв¹³) і за сфальсифікованими документами приєднався до завербованих місцевих мешканців, щоб вирушити на роботу до Райху.

Знаковими в цій історії вважаємо два моменти – материнське переконання у необхідності втечі для порятунку і готовність до ризику, рішучість вісімнадцятирічного юнака, що можна тлумачити, з одного боку, як ознаки зрілості, дорослішання¹⁴, а з іншого – як можливе неусвідомлення майбутніх випробувань.

Впродовж майже трьох років Саша зумів прожити у самому серці Німеччини, приховуючи етнічну належність. За цей час неодноразово був змушений тікати, змінювати міста, місця роботи в разі виникнення у когось підозр щодо його єврейського походження.

¹² Там само; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 500, арк. 1–12; спр. 12244, арк. 1–16; спр. 12290, арк. 1–8; спр. 12796, арк. 1–6.

¹³ Холокост на території СССР... – С. 283.

¹⁴ *Винокурова Ф.* Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Єврейський опір в Україні в період Голокосту. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 349.

Він щодня стикався з новими викликами: чи то зацікавлення його особою з боку гестапо після втечі з роботи, чи то німецького лікаря після огляду... Втім, винахідливість, рішучість Саші, а можливо, сприятливі повороти долі давали йому змогу дожити принаймні до її наступного витка. Оскільки він не зустрічав інших євреїв, то жажався думки про те, що він – єдиний у Європі єврей, який вижив. Жив у самоті й ізоляції через страх відкрити секрет свого походження. Доля винагородила Сашу за витримку: він вижив, після війни одружився й 1948 р. емігрував до США. Оселившись у Каліфорнії, став успішним бізнесменом, разом із дружиною Роуз виховав трьох дітей, брав активну участь у житті єврейської громади¹⁵.

У Німеччині врятувався від знищення і рівнянин-єврей Хаїм Шмулевич Клоц (1920 р. н.). Під час німецької окупації він проживав у свого сусіда під іменем Фелікса Яковича Фільковського. 15 квітня 1942 р. був серед інших вивезений на роботи до Райху, працював у сільському господарстві поблизу Мюнхена. Попри чимало перешкод і випробувань «на міцність», молодий чоловік виявив сміливість, емоційну стійкість, фізичну витривалість, зумів, приховуючи свою національність, дочекатися квітня 1945 р. – часу звільнення американськими військами. Потім ще деякий період перебував на території Німеччини в американській зоні окупації, у таборі, де, за його спогадами, «було близько тисячі репатрійованих радянських громадян єврейської національності»¹⁶. Після проходження фільтрації 8 лютого 1947 р. повернувся на попереднє місце проживання – до Рівного.

Непросто склалася доля Марії Давидівни Грибової-Фішман (1925 р.н.), єврейки, яка в період війни перебувала в містечку Тучин, що на Рівненщині. У квітні 1943 р. вона потрапила в облаву на базарній площі у м. Рівному і разом з іншими була вивезена до Німеччини. З того часу дівчина стверджувала, що українка, а по батькові – Іванівна. Працювала на військовому заводі в м. Ессен. Очевидно, думка про те, що працює для ворожої держави, не полишала її в спокої та пригнічувала, оскільки дівчина наважилася виготовляти неякісну продукцію (снаряди без пороху), а одного разу (на початку серпня 1944 р.) випустила воду з парового котла, який через високу температуру розірвався. Після виявлення заподіяної

---

¹⁵ *Genirberg S. Among the Enemy...*

¹⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 12290, арк. 1–8.

шкоди її заарештували, щодня допитували, били. Гестапівець «цікавився»: хто змушував шкодити, чому це робила? Підозрював, що дівчина єврейського походження, тому розпитував про життя євреїв у Радянському Союзі. Після допитів посадили до карцера, а згодом разом із трьома чехами і десятьма поляками, що працювали з Марією, відправили до концтабору (у справі зазначено «Фрістгоф», що знаходився неподалік м. Мемель). Покарання за псування котла було жорстоким для всіх його учасників: «8 чоловік спалили, 1 розстріляли». Марію теж двічі присуджували до спалення, але вона дивом залишилася живою: спершу страту призначили на 4 жовтня 1944 р., але її відтермінував комендант табору, а згодом табір звільнили американські війська (23 квітня 1945 р.).

Зі спогадів Марії Давидівни дізнаємося, що до концтабору «німці майже щоденно привозили нових ув'язнених, яких розміщували у триповерхових корпусах колишнього літнього військового містечка, огороженого колючим дротом заввишки 3 м. Щодня німці визначали і за списком спалювали людей у спеціальних печах. Прибирати це все змушували інших в'язнів»¹⁷.

Із 4 жовтня 1944 р. до 23 квітня 1945 р. Марія «на станції вантажила вугілля, прибирала в печах». Перед вступом американських військ керівництво концтабору, зачинивши всіх ув'язнених у приміщенні, втекло разом з обслуговуючим персоналом. Американці розмістили звільнених з табору в м. Ессені. Комендант табору двічі розпитував дівчину: про причину відправлення до концтабору, ставлення німців, життя у СРСР, уподобання щодо країни проживання. У середині травня 1945 р. Марію відправили до Берліна і передали командуванню Радянської армії¹⁸. На жаль, як склалася її подальша доля, простежити не вдалося. Втім, осмислюючи життєву колізію цієї дев'ятнадцятирічної дівчини, можемо констатувати, що модель її поведінки відрізнялася від інших свого роду протестним¹⁹ характером.

У липні 1943 р. із м. Костополя вивезли до Німеччини Реню Зельманівну Оксенгорен (1910 р. н.). Змінивши прізвище і видаючи себе за польку, жінка працювала в с. Кінберг, р-н Траунштайн

¹⁷ Там само, спр. 12796, арк. 1–6.

¹⁸ Там само, спр. 12296, арк. 1–6.

¹⁹ *Пастушенко Т.* Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців // Схід/Захід. – Вип. 11–12. Спец. вид. – С. 161–179.

(Баварія), у сільському господарстві. Одного разу її затримали за підозрою в єврейському походженні, однак вона unikнула арешту. Після багатьох поневірянь 1946 р. повернулася на Рівненщину²⁰.

Того ж 1943 р. до Німеччини потрапила Ривка Ісаївна Бреґман-Хорпак. Їй вдалося втекти з місця розстрілу євреїв у м. Здолбунові 13 жовтня 1942 р. Дівчину ввіймали і 6 тижнів тримали у в'язниці, однак, не довівши її національну належність, відпустили. Вона переїхала до містечка Мізоч, звідки її вивезли на примусові роботи до Райху²¹. На жаль, виявлені архівні матеріали не дають змоги простежити, які саме чинники сприяли порятунку цих жінок.

Рятуючи своє життя, до Німеччини потрапила й уродженка містечка Тучина Лея Меєрівна Фрідман (1925 р. н.). Із наближенням фронту 1941 р. вона разом із старшим братом евакуювалася до Житомира, а звідти – до Києва, де перебувала до вересня 1941 р. Наступний виток долі – м. Будионівськ, де її затримали. Вона намагалася пояснити, що виховувалася в дитячому будинку в м. Новограді-Волинському, а її батько – Михайло Жуков, якого не пам'ятає. Після допиту разом з іншими євреями повезли за місто на розстріл, але їй вдалося втекти, розчинившись у натовпі місцевого населення. У Новому Осколі Курської області намагалася влаштуватися на роботу, але «бригадир-вірменин наказав їхати звідти, оскільки в місті німці розстрілюють євреїв і він не хоче бути відповідальним за переховування». Потім жила у м. Ростові-на-Дону, звідти взимку 1942/1943 рр. переїхала товарним потягом до Києва, згодом – до Варшави. Там Леї вдалося знайти роботу: працювала на кухні в німецькій військовій частині як полька – Людмила Михайлівна Фуранська.

Її неодноразово затримували через підозру, що вона є особою єврейської національності. «Одного разу офіцер мене запитав: звідки я і чи вмію молитись Богу? Я відповіла, що родом із м. Новий Оскол, і оскільки виховувалася в дитячому будинку, то молитися не вмію. Після цього в мене взяли кров, щоб визначити єврейську належність, і, назвавши “паршивою жидівкою”, посадили до камери, звідки через три дні під час сильного бомбардування я втекла в місто. Там приєдналася до колони людей, яких вивозили до Німеччини. З ними 1944 р. потрапила до м. Ерфурт, де працювала

---

²⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 500, арк. 1–12.

²¹ Там само, оп. 2, спр. 2036, арк. 91 зв.

в туберкульозному відділенні міської лікарні санітаркою. Тут познайомилася зі своїм чоловіком, який був дезінфектором у таборі для радянських військовополонених. Після звільнення поїхала з ним до м. Путивля Сумської області». Сім'я Леї загинула в гетто, вдалося втекти лише батьку, який, за словами жителів Тучина, нібито виїхав 1945 р. до Польщі²².

В історіях окремих людей – євреїв за походженням, що були родом із Рівненщини або проживали на цій території в період німецької окупації, певною мірою (наскільки дають змогу це зробити наявні джерела) репрезентовано становище українських євреїв регіону, для яких втеча і праця в Німеччині стала способом виживання. Багато деталей на сьогодні вже відтворити не вдається, однак очевидно, що виживання й адаптація євреїв з Рівненщини у чужорідному середовищі залежали від комбінації певних обставин, особистісних якостей людини (рішучість, упевненість, самоорганізованість, кмітливість), стійкості духу, талану, збігів, людей, які зустрічалися на шляху, їхньої допомоги тощо. Величезну роль у справі виживання євреїв відігравали зовнішність без виразних «семітських» рис, фізична витривалість та психологічна стійкість.

Вагомим був і віковий чинник (на момент вивезення – діапазон від 18 до 33 років): можливість врятуватися для молодих, працездатних жінок і чоловіків була набагато реальнішою, ніж для людей похилого віку. За матеріалами фільтраційних справ можна зробити припущення про кількісне переважання серед євреїв-остарбайтерів жінок з огляду на такий чинник, як наявність обрізання у чоловіків.

Не менш важливими для тих євреїв, що опинилися на території Німеччини, були комунікативні здібності та мовні навички, легкість перейняття звичок, правил поведінки, цілковитий контроль над собою.

З огляду на те, що унікальність, винятковість досвіду порятунку євреїв шляхом виїзду на роботи до Німеччини забезпечує комплекс ситуативних чинників, а також індивідуальних особливостей, простежуємо різні моделі поведінки в екстремальних умовах, серед яких – розчинення в середовищі, непримітне очікування, пересиджування, нерідко активні, ризиковані дії, іноді – протестна модель поведінки.

²² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 12244, арк. 1–16.

Цивільне єврейське населення підлягало беззаперечному знищенню, однак жорстокими були дії окупантів і стосовно євреїв-військовослужбовців, які потрапили в полон. Рішення про знищення останніх могли приймати на найнижчому рівні (достатньо офіцерського наказу²³) і виконувати безпосередньо на місці взяття в полон. Проте дехто із військовополонених зумів приховати свою національність і врятуватися. За матеріалами проаналізованих фільтраційних справ таких осіб згруповано: військовослужбовці польської армії, які потрапили в німецький полон, і полонені червоноармійці.

Багато випробувань випало на долю Рувіма Нахмановича Мільончика (1917 р.н.), родом із с. Антопіль Рівненського району. Під час служби в польській армії у вересні 1939 р. він потрапив у німецький полон, перебував у таборі військовополонених (у Польщі) до 1940 р. Під наглядом німецьких солдатів працював землекопом на будівництві залізниці. Через нестерпні умови утримання, виснажливу працю і постійні знущання (стосовно військовополонених, хоч як це парадоксально, на тлі нестачі робочої сили, застосовували курс «на винищення працею»²⁴) Рувім Нахманович наважився тікати: «З концтаборів німецькі наглядачі відпускали по 2–3 чоловіків у польські села за покупкою продуктів, ми – 9 полонених солдатів – домовилися про втечу. Ввечері відпросилися в табірної охорони по молоко і втекли. Додому, на Рівненщину, дістались благополучно, йшли лісами переважно вночі».

«Під час мобілізації до Червоної армії у червні 1941 р. медична комісія визнала непридатним до військової служби, тому направив на тиллові роботи на військовий завод у м. Свердловськ, де працював слюсарем. У 1944 р. після медичного обстеження відправили на лікування додому». В цей час Рівненську область уже було звільнено. Повернувшись, Рувім Нахманович знайшов свій дім зруйнованим, з родичів – лише сестру, яка проживала в Рівному, решту членів сім'ї німці розстріляли²⁵.

Мобілізований до польської армії рівнянин Яків Семенович Либак (1910 р.н.) у німецький полон потрапив 15 вересня 1939 р. 18 місяців перебував у таборі для військовополонених неподалік

---

²³ Обреченные погибнуть. – С. 42.

²⁴ *Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik...* – P. 172.

²⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 7980, арк. 1–7.

м. Магдебурга. Згодом чоловіка перевели на молочарню, де він працював 3 роки. За сутичку із власником відправили до концтабору неподалік Берліна. Був звільнений союзними військами. Після фільтрації отримав документи і повернувся на попереднє місце проживання у м. Рівному²⁶.

Давид Аронович Голинський (1916 р.н.), родом із Сарненщини, теж служив у польській армії й у вересні 1939 р. опинився у німецькому полоні. Добре володіючи польською та німецькою мовами і знаючи, що за зовнішніми ознаками німці не дізнаються про національну належність («зріст 170 см, блондин із сірими очима, продовгуватим носом і округлим обличчям»), під час реєстрації назвався поляком Леоном Адамовичем (прізвище не змінював) 1912 р.н., адже, «напевно, це був єдиний шанс зберегти собі життя». Ця подія стала знаковою в його житті: у жовтні 1939 р. поляків із табору відправили до Східної Пруссії на сільськогосподарські роботи. Чоловік працював там до звільнення військами Червоної армії.

Модель поведінки в екстремальних умовах Давида Ароновича була дещо іншою, ніж у тих чоловіків, про яких ми згадували вище. «Я навмисно вільно поводився з німцями, щоб не запідозрили, що я єврей. Улітку 1942 р. господар, у якого я працював, поскаржився в поліцію, що я бунтую [так в тексті. – В. Д.] поляків, щоб вони не працювали у вечірній час і в неділю, і що в кімнаті, де я живу, збираються поляки, а я нібито хочу стати головним серед поляків цієї місцевості. Поліціант усно попередив мене: якщо багато говоритиму і так поводитимуся, то відправить до штрафтабору. Вдруге він приїхав до мене у серпні 1943 р. через донесення місцевого представника НСДАП. Коли той приїхав перевірити, чи ношу я букву “П”, я запитав: чи повинен я її носити ззаду на штанах, на що він образився. За це мене на дві доби посадили в карцер і на чотири тижні заборонили виходити з двору господаря»²⁷. Тут спостерігаємо «накладання» двох моделей поведінки – активної адаптації²⁸, тобто намагання освоїтися у ворожому середовищі, що було доволі ризикованим і водночас виправданим, і певної самоізоляції, замкненості: «з моїх товаришів-поляків ніхто не знав, що я – єврей».

²⁶ ДАРО, спр. 7940, арк. 1–4.

²⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 9712, арк. 1–15.

²⁸ Пастушенко Т. Способи виживання українських оstarбайтерів... – С. 161–179.

До групи військовополонених червоноармійців належить Михайло Мойсейович Туровець (1919 р.н.), мобілізований 20 квітня 1941 р. із м. Рокитного. Вже у липні відправлений на фронт, де отримав поранення, а в жовтні під Вязмою потрапив у німецький полон. Із 14 жовтня до 4 грудня 1941 р. перебував у таборі військовополонених поблизу містечка Сафоново Смоленської області, очищав від снігу дороги. З табору він утік, з 4 грудня 1941 р. проживав у Сафоновському районі під прізвиськом Туровцов Михайло Антонович. Наприкінці лютого 1942 р. приєднався до партизанського загону генерала Белова, невдовзі знищеного німцями. З 15 червня до жовтня 1942 р. перебував у таборі для військовополонених у м. Вязьмі, звідки також утік. Незабаром його затримали і відправили до іншого табору, де до лютого 1943 р. він працював робітником з ремонту доріг. «У лютому 1943 р., із наступом Червоної армії, увесь табір розподіляли по військових німецьких частинах як робітничі команди, його направили до 183-ї німецької піхотної дивізії, де до 8 вересня 1943 р. працював столяром». Звідти втік, переховувався, після приходу частин Червоної армії був відправлений до Конотопа, потім до Бахмача, а 2 жовтня 1943 р. – до Рязанського спецтабору²⁹. Те, що Михайло Мойсейович неодноразово наважувався на втечі, увиразнює превалювання протестної лінії у його поведінці.

Сруль Вольфович Пишко (1917 р.н.) із с. Варковичі, що на Дубенщині, мобілізований до Червоної армії в травні 1941 р. У військовий полон потрапив у серпні 1941 р. у районі Мінська–Вітебська. Називав себе Олександром Васильовичем, прізвисько не змінював. Пройшов через «табори Мінська, Полоцька, Гродно й Орші». Після цього опинився в Німеччині «в таборі військовополонених № 7 м. Ватенштадт, працював на металургійному заводі». Усіляко унікав, причому досить успішно, зустрічей з людьми з гестапо, щоб не викрити національної належності. Був звільнений американськими військами³⁰.

Давид Аврамович Птичар (1919 р.н.), мобілізований до армії Тучинським РВК 18 квітня 1941 р. Служив у м. Охтирці. У вересні 1941 р. під Оржицею (Полтавська область) потрапив у німецький

---

²⁹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 7880, арк. 1–3.

³⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 5128, арк. 1–8.

полон. 14 днів провів у Хорольському таборі для військовополонених, під час переправлення кількох тисяч військовополонених до Кременчука втік і до грудня 1941 р. проживав на окупованій території (хутір у Покрово-Богачанському районі Полтавської області). Згодом переїхав до районного центру як українець – Данило Андрійович Птичар, жив у різних людей, заробляв на життя кравецькою справою. Втім, через зовнішність і мову викликав підозри в поліції щодо єврейського походження. Зрештою в лютому 1942 р. Давида Аврамовича викликали до Покрово-Богачанської поліції, щоб отримати зізнання про належність до єврейської нації. Через категоричну відмову відправили для огляду в поліклініку. Загроза викриття була настільки очевидною, що залишалося сподіватися лише на диво, яке й сталося... Лікарем, до якого на огляд потрапив Давид Аврамович, як він пізніше дізнався, був також єврей, що приховував своє походження. Лікар видав довідку, як згадував пізніше Давид Аврамович, «що я українець, а не єврей», що й урятувало від неминучої загибелі. Невдовзі чоловіка доправили в Хорол для перевірки отриманого лікарського висновку. І знову щасливий збіг обставин: висновок попереднього лікаря підтвердили, і Давида Аврамовича відпустили. Черговий виклик долі – призначення для відправлення до Німеччини в червні 1942 р. Тривалий час вдавалося переховуватися. Проте 16 лютого 1943 р. – відправлення на збірний пункт, звідки знову – втеча. 18 вересня 1943 р. звільнений Червоною армією. 21 листопада 1943 р. із Лубенського РВК прибув до Рязанського спецтабору, де перебував до березня 1944 р.³¹

Загалом на основі матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області виявлено, що деякі євреї знаходили порятунком в умовах Голокосту, виїжджаючи на примусові роботи до Німеччини. Також простежено випадки порятунку євреїв-військово-службовців після потрапляння їх у військовий полон. Проте такі ситуації не були масовими явищами – радше винятками, які репрезентують різні моделі поведінки людини в екстремальних, загрозливих для життя умовах. Шанси на виживання залежали від комбінації низки обставин і ситуативних чинників. Окрім інстинктів самозбереження, відчаю жертви, в екстремальних умовах спрацювали й особистісні якості, що подекуди мінімізувало підозри

³¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 9210, арк. 1–5.

щодо національності, а в разі виникнення підозр уможливило шляхом застосування різних моделей поведінки відведення викриття.

Прикметно, що для декого оптимальною моделлю поведінки було розчинення в середовищі, непримітне очікування, пересиджування, для інших – активні, ризиковані дії, вияв протестної лінії поведінки на межі життя і смерті. Позицію цих людей треба розуміти, а обстоювання свого права на життя – поважати.

Зважаючи на нерозкритість теми, обмеженість і специфіку джерельної бази, у цій науковій розвідці зазначену проблему лише окреслено. Перспективність подальших досліджень проблеми виживання людини в екстремальних умовах, зокрема, порятунку євреїв під час Голокосту шляхом виїзду на роботу до Німеччини та в статусі військовополонених, вбачаємо у нерозробленості таких її складових, як кількість євреїв, які врятувалися у такий спосіб; мотивація їхніх учинків; рівень усвідомленості ними власних дій у загрозливих умовах і пошук альтернативної поведінки; залежність їхнього подальшого життя від здобутого на цьому етапі досвіду тощо.